

УДК 930:321.74:[321.111](4-11)

О.П. Лахно

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ПЛЕМІННИХ ОБ'ЄДНАНЬ ПОМІЖ СЛОВ'ЯН СХІДНОГО ТИПУ

У статті проводиться аналіз наукових праць радянських істориків щодо проблеми походження та еволюції східнослов'янських племен і узагальнюється науковий доробок учених означеного періоду.

Ключові слова: *етнічна історія, племінні об'єднання, прабатьківщина, протослов'яни, радянська історіографія, східні слов'яни.*

Етногенез східних слов'ян здавна був основною проблемою наукового пошуку низки відомих істориків, археологів, палеологів, лінгвістів, етнографів й інших. Розвідки дорадянських спеціалістів не розв'язали цю проблему, а, більше того, додали їй актуальності та проблемності. Тому в радянський час почали формуватися нові погляди, наукові школи і підходи до визначення прабатьківщини та ранньої історії східнослов'янських племінних об'єднань.

Найдавніша історія слов'ян залишалася однією з найскладніших проблем у радянській історіографії. Найбільші суперечки виникали при визначенні території формування слов'ян (їхньої прабатьківщини), хронологічних меж виокремлення слов'янської спільноти, розв'язанні питань слов'янського глотогенезу, з'ясування зв'язків археологічних культур із слов'янськими племенами й наступності культур.

Метою нашої статті є аналіз наукових доробків радянських учених у галузі слов'янського етногенезу та їх розселення у Східній Європі впродовж I тисячоліття н.е.

Наукове вивчення походження і найдавнішої історії східних слов'ян продовжувалося й після розпаду Російської імперії та проголошення радянської влади на її теренах. Значної шкоди історичній науці завдали більшовицький переворот і Громадянська війна, наслідком яких стало майже повне знищення набутих дореволюційної російської історіографії з розглядуваної проблематики.

У перші роки радянської влади, а саме в 20-ті роки минулого століття, зародилася й майже на три десятиліття зайняла панівні позиції у вивченні етногенезу народів Східної Європи етнолінгвістична концепція М. Марра. Ні сам М. Марр, ні його учні не створили монографічного викладу процесу слов'янської етногонії. Концепція школи М. Марра в сфері етнослов'янського етногенезу представлена в серії робіт, присвячених протоісторичним долям Східної Європи. Його праці безпосередньо зачіпають проблему східнослов'янського етногенезу й були створені в основному в першій половині — середині 20-их років ХХ століття.

М. Марр виступає як активний супротивник індоєвропеїзму в мовознавстві з формальною, на його думку, генеалогічною систематизацією мов. Він супротивник міражу слов'янського "братерства" і слов'янської

“прамови”, навіть близькість російської й української мов ставилася ним під сумнів. Так само він критикував спробу звести “питання про племінний склад руського народу... до слов'янської єдності” [1, с. 47]. На відміну від індоєвропеїстів М. Марр категорично заперечує провідну роль міграції в народотвірному процесі.

Відносно російської мови (і відповідно етносу) М. Марр стверджує, що “мова... утворилася... на тій території, де вона вперше виступає історично; вона... утворилася з доісторичного населення Європи, повсюдно яфетичного” [1, с. 333]. Російська мова трактується ним як індоєвропеїзована слов'янська мова, а слов'янська мова — як “сколотська”, тобто скіфська та сарматська, котрі, на його думку, були яфетичними мовами.

Серед робіт сучасників і послідовників М. Марра треба особливо виокремити статті С. Брима, І. Мещанінова й С. Биковського. Так, розвиваючи думки М. Марра про існування в Східній Європі яфетичного прошарку, С. Брим відносив до цього прошарку етноніми “анти” та “русь”, думаючи, що збереження цих етнонімів в історичних слов'ян свідчить про включення найдавніших яфетичних груп Східної Європи до складу індоєвропейського руського етносу. С. Биковський дійшов висновку про те, що предки східних слов'ян — “протослов'яни” — можуть бути виявлені в надрах скіфського світу, і висловлював припущення, що “одним із предків пізніших слов'ян” були таври.

Таким чином, упродовж 20-их років ХХ століття у молодій радянській науці дозріла концепція східнослов'янського етногенезу, що становила антитезу концепції О. Шахматова. Разом з тим в ці роки з'явилася низка праць, значення яких в історіографії проблеми східнослов'янського етногенезу не можна не відзначити. Серед них треба назвати серію лінгвістичних нарисів О. Соболевського, в яких була розвинена гіпотеза слов'янського етногенезу, що синтезувала в собі елементи автохтонізму й міграціонізму [2, с. 16]. Прабатьківщина сучасних слов'ян, на його думку, — береги Балтики, де відбулися зіткнення й асиміляція давньої слов'яно-балтійської мови та однієї з говірок скіфської мови (за О. Соболевським, скіфи-іранці заселяли не тільки степ, але і лісові райони Східної Європи). У галузі утворення слов'янської прамови лісові скіфи були автохтонами щодо балто-слов'ян [2, с. 16]. О. Соболевський був схильний розглядати їх як нащадків кіммерійців (на його думку, теж народ іранського відгалуження).

У розв'язанні проблем східнослов'янського етногенезу археологія в 20-их роках минулого століття по суті не брала участі, незважаючи на те, що нею був накопичений значний речовий матеріал. Але вже 30-ті роки ХХ століття ознаменувалися подальшим зближенням археології та історії. Поступово до кінця 30-их — початку 40-их років “монополія” на розроблення проблеми східнослов'янського етногенезу й ранньої етнічної історії слов'ян повністю перейшла до археологів.

Значно вдалішою виявилася перша спроба написати історію Східної Європи, використовуючи не тільки дані письмових джерел, але й дані археології [3, с. 16]. Ю. Готьє, на відміну від його попередників, зайнятих у цій галузі, виявився в значній залежності від використовуваної ним археологічної інформації та її інтерпретації, часом досить суперечливої.

У трактуванні проблеми східнослов'янського етногенезу Ю. Готьє опинився між індоєвропейською міграціоністською концепцією О. Шахматова й автохтоністською позицією українського археолога В. Хвойки, праця якого “Давні мешканці Середньої Наддністрянщини і їхня культура з доісторичних часів” згодом зробила помітний вплив на низку

радянських дослідників історії найдавнішого слов'янства. Вона вперше була використана при виданні загальної концепції східнослов'янського етногенезу.

Загальна схема слов'янської ранньої історії в Ю. Готьє майже не відрізняється від схеми О. Шахматова. Історико-лінгвістичні вишукування М. Марра жодним чином не торкнулися історичних уявлень Ю. Готьє. Східні слов'яни, за Ю. Готьє, це “безсумнівно”, нащадки антив, котрі, починаючи з VII століття поширюються з тієї території, яку вони заселяли після розколу слов'янської єдності. Територія, звідки в VII столітті почали розселятися анти, — це область, із півночі обмежена Західною Двіною, а зі сходу Дніпром [3, с. 16]. На заході їх землі впиралися в Карпати. На цій території слов'яни жили «з незапам'ятних часів». Слідом за В. Хвойкою Ю. Готьє пов'язував поля поховань із антами, але разом з тим він відзначав, що “припущення про єдине плем'я, яке персоніфікує культуру похоронних полів, зустрічає непереборні труднощі на шляху до свого визнання...”.

Значення праці Ю. Готьє в дослідженні ранніх етапів етнічної історії Східної Європи переоцінити важко. Йому належить здійснення синтезу історії й археології, побудова єдиної схеми історичного розвитку країни та її народів з глибокої давнини до часів Київської Русі.

Значною працею, що зробила найбільший вплив на знання про початковий період східнослов'янської історії, у 50-ті роки минулого століття, стала монографія Б. Грекова [4], де вперше проблема слов'янського етногенезу виступила в тісному органічному зв'язку з проблемами економічного й соціального розвитку Київської держави. Вчений широко використовував фактичні дані й етногенетичні побудови археологів. Етногенетична позиція Б. Грекова була в основі своїй яскраво автохтоністською [4, с. 35]. У ній найбільш повно виявився синтез трьох напрямів у дослідженні східнослов'янського етногенезу — напряму, який походив з антинорманської школи Д. Іловайського — І. Забеліна; напряму, ґрунтованого на археологічному матеріалі Середнього Подніпров'я, який належить до спадщини В. Хвойки, та напряму, який виник на підставі яфетичної теорії М. Марра. Загальною платформою для всіх трьох напрямів стало визнання автохтонності слов'ян у Східній Європі в максимально широких формах, починаючи з неоліту.

Щодо проблеми східнослов'янського етногенезу й ранніх етапів етнічної історії східних слов'ян, Б. Греков на перший план постійно висував питання про культурну, а не лише етнічну наступність [4, с. 35-37, 376-383]. Він прагнув підкреслити важливу для розкриття загальної мети дослідження думку про те, “що все попереднє Давньоруської держави суспільне й політичне життя народів півдня нашої країни пов'язане з подальшими подіями, які розгорнулися на тій же території” [4, с. 429].

Уявлення Б. Грекова про процес східнослов'янського етногенезу були винятково близькі поглядам Б. Рибаківа, ранні роботи котрого сприяли остаточному оформленню етногенетичної позиції Б. Грекова.

Прабатьківщина, за Б. Рибаківом, це умовна, із сильно розмитими межами територія, на якій проходив надзвичайно заплутаний і важко визначуваний етногенетичний процес. У бронзовому віці її межі доходили до Одеру та Варти, проходили північніше від Прип'яті, охоплювали землі по Дніпру з устями рік Березина, Сож, Десна, Сейм, а з півдня були обмежені течією Росі й Тясмину, потім межа перетинала у верхній течії Південний Буг, Дністер і Прут та йшла по північному схилу Карпат [5, с. 84]. Розроблена Б. Рибаківом концепція походження й найдавніша історія слов'ян ґрунтована на сукупності даних різних наук, зведених у загальну систему й взаємно

підкріплювальних одна одну. Основою концепції є збіг ареалів археологічних культур, простежений упродовж трьох хронологічних періодів, загальною тривалістю біля тисячі років, що відповідає існуванню певної етичної спільності [5, с. 87]. Збігаються ареали тшинецько-комарівської культури XV — XII століть до н.е., ранньопшеворської та зарубинецької культур II століття до н.е. — II століття н.е. і слов'янської культури VI — VII століть н.е. типу Прага-Корчак. Територію тшинецько-комарівської культури, на думку Б. Рибаківа, можна визнати первинним місцем об'єднання й формування праслов'ян, які відокремилися від масиву індоевропейських племен, що автор підтверджує думкою лінгвістів про час відокремлення праслов'ян у середині II тисячоліття до н.е. [5, с. 87].

Друга складова частина концепції Б. Рибаківа зводиться до з'ясування причин переривчастості процесу однакового розвитку археологічних культур у межах наміченої території. Перший інтервал упродовж близько тисячі років був пов'язаний, на його думку, як зі змінами в господарському й соціальному розвитку всередині слов'янського світу, так і з залученням західної частини праслов'ян у складний процес формування лужицької культури, основа котрої, цілком імовірно, була кельто-іллірійською. У східній частині слов'янського світу розвиток ішов більш спокійно, і тут на місці тшинецької культури утворилися білогрудівська (XII — IX століття до н.е.) та чорноліська (VIII — перша половина VII століття до н.е.) культури [5, с. 91]. Остання поширилася на лівий берег Дніпра в долину Ворскли. Ареал чорноліської культури повністю збігається із зоною поширення архаїчної слов'янської гідронімії за О. Трубочовим, що підтверджує, на думку Б. Рибаківа, слов'янську приналежність населення, яке створило цю культуру [5, с. 98].

Третя ланка концепції Б. Рибаківа становить вицелювання праслов'янської зони з великої області скіфської культури. Проводиться ототожнення праслов'ян із землеробськими племенами, які підпали під сильний вплив скіфської культури. Аналіз даних Геродота, зведених у єдину систему й зіставлених з археологічними картами, фізико-географічними умовами і відомостями про господарське життя племен Скіфії, привів Б. Рибаківа до висновку, що саме нащадки носіїв чорноліської культури — праслов'яни, які жили по Дніпру, в часи Геродота, на відміну від скіфів-кочівників, займалися землеробством і були об'єднані в союз під ім'ям "сколоти" [5, с. 114]. До цього часу належить іранізація праслов'янської мови й релігії, показові паралелі скіфським міфам у чарівних пізніших східнослов'янських казках. Падіння лужицької та скіфської культур привело до виникнення слов'янської єдності, що проявилось у близькості зарубинецької та пшеворської культур. Зміна історичної ситуації, завоювання римлянами Дакії в II столітті н.е. викликали посилення впливу Римської імперії, створили сприятливі умови для розвитку господарства й торгівлі, що сприяло виникненню високорозвиненої черняхівської культури, котра займала східну частину слов'янського світу [5, с. 171]. Лісостепова частина ареалу черняхівської культури майже збігається, за даними Б. Рибаківа, з найдавнішим сколотським союзом і була заселена слов'янами, тоді як молдавсько-приморська зона цієї культури належала, цілком імовірно, готам. У той же час західна частина загального слов'янського світу випробовувала вплив з боку германських племен, що привело в II — V століттях до порушення єдності слов'янської культури, яка відновилася ще раз лише в VI — VII століттях після падіння Римської імперії.

П. Третяков, підкреслюючи складність процесу слов'янського етногенезу, до якого на різних етапах втягувалося багато племен, уважав, що

предки слов'ян губляться в середовищі давніх європейських хліборобсько-скотарських племен. Початок етногенезу слов'ян, балтів і германців, на його думку, сходиться до племен культури шнурової кераміки кінця III — початку II тисячоліття до н.е., у бронзовому віці масиву праслов'янських племен належала тшинецько-комарівська культура, до якої належать чорноліські й білогрудівські пам'ятники, залишені населенням, етнічно спорідненим лужицько-поморським племенам [6, с. 21-22]. Розглядаючи територію, зайняту сусідніми племенами — балтійськими, германськими, кельтськими, фракійськими, східноіранськими, з якими контактували давні слов'яни, дослідник виділяє землі, де виникли й жили слов'яни до свого розселення в I тисячолітті н.е. — це простір між середнім Дніпром і Верхнім Дністром, що охоплює північне Прикарпаття, басейн Вісли й, що можливо, доходить до верхньої течії Одеру та Ельби. Основну роль в історії слов'янських племен на території Східної Європи П. Третяков відводив зарубинецькій культурі, яка склалася, ймовірно, на основі чорноліських і білогрудівських пам'ятників, увібрала в себе елементи лужицько-поморські, частково мілоградські та скіфські [7, с. 20]. Подальша історія зарубинецьких племен виглядає, на думку П. Третякова, таким чином. На межі нашої ери почалося їх просування до півночі й північного сходу по Дніпру до Десни й Соми, чому сприяв тиск скіфо-сарматських племен і потім готів. На Десні утворюється пізньозарубинецька культура, в котрій лише мінімально відбилися місцеві юхнівські риси, тоді як зарубинецький вплив поширився в балтійському середовищі на широких просторах лісової смуги Східної Європи аж до верхів'їв Дніпра й Оки [7, с. 28]. За основними ознаками до зарубинецьких примикають, за П. Третяковим, пам'ятники київського типу, відкриті на околицях Києва по Дніпру і його притоках, які відносять до II — IV століть. При подальшому розвитку на основі пізньозарубинецьких пам'ятників утворилася колочинська культура, що належала, на думку автора, до одного з угруповань східних слов'ян, а при розселенні пізньозарубинецьких племен до півдня на колишній черняхівській території склалися ранньосередньовічні слов'янські пам'ятники типу Пеньківки. Не верхньодніпровське, а більш західне походження мали тільки слов'янські пам'ятники типу Корчак. Черняхівська культура поширилася в різноплемінному середовищі й не мала прямого відношення до східнослов'янського етногенезу, лише південна частина зарубинецького населення могла опинитися частково під черняхівською “вуаллю” [7, с. 33].

Зарубинецька лінія розвитку слов'ян, намічена П. Третяковим, останнім часом знаходить широку підтримку серед археологів, які займаються культурами рубежу й першої половини I тисячоліття н.е. Роботу в цьому напрямі продовжив Є. Горюнов, але на новому матеріалі його висновки виявилися більш обережними, ніж у П. Третякова. Є. Горюнов уважав, що пам'ятники київського типу мали особливий характер і в них є лише окремі елементи, близькі до зарубинецьких, тому їх не можна назвати пізньозарубинецькими [8, с. 48]. Надалі на основі київської складається колочинська культура, але останню змінюють слов'янські пам'ятники VII — VIII століть, не пов'язані еволюційним розвитком з колочинською культурою, як припускав П. Третяков. Поява у Верхньому Подніпров'ї слов'янських пам'ятників (VII — VIII століття), на думку Є. Горюнова, ймовірно, була викликана відходом на північ під натиском хазар частини пеньківського населення. У зв'язку з цим етнічна приналежність колочинської та київської культур не піддається чіткому визначенню, але “деякі дані дозволяють уважати, що обидві культури у своїй основі були слов'янськими” [8, с. 75].

Р. Терпиловський, який безпосередньо займався київською культурою, підкреслював її переростання в колочинську і при цьому відмічав значну роль київської культури в додаванні банцерівських та тушемлінських стародавностей Верхнього Подніпров'я й Подвиння, споріднених із колочинськими. Він вважає за можливе й існування певних генетичних зв'язків київських пам'ятників Середнього Подніпров'я із празькою культурою. Київська культура послужила основою виникнення пеньківських пам'ятників у Дніпровському лісостеповому узбережжі, що було пов'язане, на думку Р. Терпиловського, з просуванням на південь у середині I тисячоліття н.е., швидше за все біля V століття, частини деснинських племен. Етнос носіїв пеньківської культури ідентифікується з слов'янами-антами, спостерігається взаємопроникнення елементів пеньківської та колочинської культур, які утворюють широку змішану зону в Лівобережному лісостепу і Подесенні, тому колочинські пам'ятники, як і пеньківські, й загальну для цих культур підоснову — київську культуру — автор розцінює як слов'янські. Таким чином, київська культура стає вихідним пунктом виникнення всіх ранньосередньовічних слов'янських угруповань.

Концепцію західної прабатьківщини слов'ян, що охоплює басейн середньої й почасті верхньої Вісли, яка досягала на заході середньої течії Одеру і на сході — Прип'ятського Полісся та Волині, відстоє В. Седов. У роботі, присвяченій походженню й ранній історії слов'ян, він викладає історію вивчення проблеми походження слов'ян і дає огляд сучасних йому лінгвістичних, антропологічних та історичних даних із цієї теми [9, с. 7-16].

В. Седов будує свою концепцію на археологічних матеріалах, дотримуючись ретроспективного методу дослідження, котрий він вважає єдино правильним шляхом для археологічного вивчення етногенезу і лише потім намагається зіставити свої висновки з даними інших наук. Він виходить із того, що археологічні культури відповідають етнічним спільнотам, хоча за певних умов міграцій та взаємопроникнення можуть складатися й поліетнічні культури. На відміну від польських автохтоністів, які пов'язували лужицьку культуру (кінець II — середина I тисячоліття до н.е.) із праслов'янами, В. Седов відносить цю культуру до одного з діалектних угруповань давньоєвропейського населення (предків кельтів, італіків, германців, слов'ян і, можливо, деяких інших європейських етносів) [9, с. 7-16]. За ретроспективного підходу до археологічних матеріалів найранішою слов'янською культурою, на його думку, треба вважати підкльошову V — II століття до н.е. (часто поєднувану з поморською, але зі своїми специфічними рисами й особливою територією). За часом культура підкльошових поховань відповідає першому етапові розвитку праслов'янської мови і її слов'янська приналежність підкріплюється або не суперечить іншим наведеним у роботі лінгвістичним даним.

На основі підкльошової культури з кінця II століття до н.е. складається пшеворська, на розвиток якої вплинули кельтські та германські племена, що привело до неоднорідності культури й населення. На думку дослідника, в ареалі пшеворської культури виділяються два регіони, котрі відрізнялися один від одного деталями похоронного обряду, набором інвентарю і типами кераміки. Східний, Вісленський, регіон сформувався безпосередньо на основі підкльошової культури й еволюційно пов'язується зі слов'янською ранньосередньовічною культурою празького типу, тоді як західний, Одерський, регіон, був заселений значною мірою східними германцями [10]. На сході слов'янська територія на межі нашої ери, можливо, досягла Середнього Подніпров'я, куди доходила зарубинецька культура, населення

котрої споріднене зі пшеворським, але в той же час у ній були сильні місцеві балтійські елементи. Південна частина населення зарубинецького ареалу взяла участь у генезі слов'янського ядра черняхівської культури. У формуванні черняхівської культури певний внесок унесло місцеве скіфо-сарматське населення, а в західних областях — карпатські й дакійські племена. Істотну роль у формуванні черняхівської культури відіграло також стороннє пшеворське населення [10]. Усе це привело до етнічної строкатості черняхівського населення, але різноетнічні елементи концентруються на території нерівномірно. На цій підставі В. Седов виділяє Подільсько-Дніпровський регіон, який охоплює Середнє Придніпров'я, верхню та середню течії Південного Бугу й ареал Верхнього Подністров'я. Для цього регіону, на думку автора, характерна концентрація зарубинецьких і пшеворських особливостей, привнесених слов'янами, які поступово асимілювали місцеве скіфо-сарматське населення. Завдяки процесу асиміляції в культурі, мові й віруваннях південно-східної частини слов'ян виразно простежується іранський вплив [9, с. 16]. Про слов'янську приналежність населення Подільсько-Дніпровського регіону свідчать, за В. Седовим, генетичні зв'язки його культури зі слов'янськими стародавностями V—VII століть типу Праги-Пеньківки.

Лінія розвитку слов'янської культури від підкієшевих пам'ятників до пшеворських, а потім до ранньосередньовічних празьких підтримана І. Русановою [11, с. 98]. Вона спробувала виділити з різнорідного матеріалу пшеворської культури окремі компоненти, кожний з яких мав свої особливості в похоронному обряді, характері домобудівництва, у наборі інвентарю й типах посуду. Шляхом кореляції матеріалів поселень і могильників їй удалося відокремити комплекси, що відносять до трьох груп пшеворської культури: перша з них характеризується рисами, близькими підкльошовій та ранньосередньовічній празькій культурам, і належала слов'янському населенню; друга має відповідність у кельтських пам'ятниках і, ймовірно, пов'язана з проникненням у Вісло-Одерське межиріччя кельтського населення; третя, залишена германськими племенами, що поширилися з півночі й північного заходу та принесла свої культурні особливості. Різноетнічне населення жило, за спостереженнями вказаного автора, беззмужно на пшеворській території й залишило змішані пам'ятники [11, с. 115].

Останнім часом поширилася точка зору, яка відроджує уявлення про утворення слов'ян на сході, у Подніпров'ї. Д. Мачинський, розглядаючи письмові джерела про венетів, переконався, що з II століття до н.е. до середини IV століття н.е. вони жили на території, що охоплювала середній Німан, середню та верхню течії Бугу, доходила на сході до верхів'їв Псла й Оки і була обмежена на півночі середньою течією Західної Двіни й притоками Дніпра [12, с. 154]. На цій території жили праслов'яни, балти та “балтопраслов'яни”, при цьому слов'янам належала культура штрихованої кераміки (VI століття до н.е. — IV століття н.е.), яка мала схожість із культурою празького типу. В середині I століття н.е. слов'яни вирушили на південь і захід, витиснувши зарубинецьке населення (на думку автора, дослов'янське). На зайнятій венетами землі невідомі пам'ятники кінця I—II століття, ймовірно, археологічно важкодоступні, у всякому разі зараз ця зона вважається “археологічною порожнечою” [12, с. 158]. Надалі на основі пам'ятників кийвського типу й при сильному впливі черняхівської культури формується пеньківська культура, добре пов'язана з антами — південно-східною групою слов'янства.

Розвиваючи положення Д. Мачинського, М. Щукін підкреслює відмінність “структури” черняхівської та пшеворської культур пізньоримського часу, для яких характерне поширення мисок і фібул, від ранньосередньовічних слов’янських культур, яким в основному були властиві горщики [13, с. 112]. На думку вченого, на схід від Вісли й на північ від Клевщини складається зона лісових культур, в котрі потрапляють носії культури штрихованої кераміки, середньотушимлінської культури і горизонту Рахни-Почел (останній уключає елементи зарубинецькі — “бастарнські”, юхнівські та сарматські). Ця зона може бути зіставлена з венедами Тацита. В результаті бурхливих подій і пересувань I — II століть складається київська культура, яка є, за М. Щукіним, балто-слов’янською [13, с. 115]. Після гуннської навали й переселення населення з венеда “казана” створюються близькі між собою ранньослов’янські культури: колочинська на основі київської; пеньківська з київських, черняхівських і кочівницьких елементів; празька, походження якої поки що не зрозуміле, але можливо, вона склалася на лівобережжі Дніпра або в “білій поліській плямі”, де до цих пір немає пам’ятників II — IV століть [13, с. 116].

Усі думки про шляхи утворення слов’янських ранньосередньовічних угруповань об’єднав В. Баран, за даними якого, при виникненні слов’янських угруповань інтегрувалися різні культури римського часу — київська та пшеворська. Залежно від питомої ваги кожної з цих культур виникли окремі слов’янські групи: в утворенні празької культури брали участь усі перераховані культури римського часу, але основу становили черняхівські пам’ятники західного Побужжя й Верхнього Подніпров’я; пеньківська культура утворювалася при з’єднанні київських, почасти черняхівських і кочівницьких елементів; колочинська культура у Верхньому Подніпров’ї виникла на основі балтського субстрату, зарубинецьких і київських стародавностей, у результаті чого тут “намітилася тенденція слов’янізації”. У свою чергу слов’янський компонент черняхівської культури, у цілому поліетнічний, за В. Бараном, утворився на території західного Побужжя й Верхнього Подністров’я при об’єднанні елементів пшеворської та київської культур. Отже, при об’єднанні всіх перерахованих угруповань ранньосередньовічних слов’ян провідна роль належала київській культурі, яка, очевидно, і додала однаковий характер слов’янським культурам V — VII століття у Східній Європі. Західні слов’янські групи цього часу, розповсюджені між Віслою та Одером, незважаючи на загальні риси з празькими пам’ятниками більш східних районів, виникли й розвивалися самостійно.

У 1972 р. вийшла у світ книга українського археолога В. Петрова, в якій етнічна історія давніх слов’ян трактується досить своєрідно [14, с. 148]. Автор думав, що починати цю історію можна з трипільської культури, хоча мовна приналежність її носіїв залишається нам невідомою. За В. Хвойкою, відзначає дослідник, з трипільського часу аж до історичної епохи на території України спостерігається безперервний розвиток землеробства, а отже, трипільці були предками слов’ян, тобто протослов’янами. У подальшому в Північному Причорномор’ї змінилося багато археологічних культур, змінювалася й мова. У період раннього заліза тут жили скіфи (не іранці, а особлива індоєвропейська мовна група). На зарубинецькому етапі мова скіфів-борисфенітів модернізувалася в слов’янську [14, с. 151]. Однак ще в черняхівський час це була така мова, яку не можна ототожнювати з мовою ранньосередньовічних слов’ян.

Наступна точка зору радянського дослідника в галузі мовознавства й лінгвістики Ф. Філіна також певною мірою відрізняється від інших [15, с. 69]. Він заперечував гіпотезу про існування в давнину балто-слов'янської мови. Ф. Філін уважав, що в епоху індоєвропейської мовної спільності предки балтів і предки слов'ян перебували в тривалому контакті між собою, не зливаючись у єдине ціле (в мовному відношенні). Час формування спільнослов'янської мови він визначає I тисячоліттям до н.е. [15, с. 69]. На основі аналізу слов'янської лексики дослідник показав, що слов'янська прабатьківщина перебувала далеко від моря, у лісовій рівнинній смузі, багатій на болота й озера. Подібний ландшафт звичайний для багатьох регіонів Центральної та Східної Європи. Для більш конкретної локалізації праслов'ян він використовує ботанічні аргументи Ростафінського, поповнюючи їх новими прикладами. У результаті він обмежив слов'янську територію на межі нашої ери між Бугом і Середнім Дніпром [15, с. 70]. Сказати, де розміщалася прабатьківщина слов'ян у більш ранній час на основі лінгвістичних даних, він уважав неможливим.

Варто також зазначити дослідника, який займався вивченням етнічної історії слов'ян, М. Артамонова [16, с. 62], розвиток поглядів котрого відбило те теоретичне зростання, що пережила славістика, яка вивчала ранні етапи етнічної історії в цілому. Розпочавши свою діяльність у стінах маррівської школи, М. Артамонов увібрав у себе основні теоретичні положення етногенетичної схеми М. Марра й на початок 1950-их років став одним із найвизначніших представників маррівської школи в археології. Із середини 1950-их років погляди М. Артамонова стали змінюватися, поступово він перейшов на позиції міграціонізму. Критичний аналіз археологічних даних і зіставлення їх з даними письмових джерел привели його до висновку про те, що найбільш ранніми, безперечно слов'янськими пам'ятниками на території Подніпров'я й Прикарпаття є пам'ятники VI—VII століть, які містять кераміку празького типу. Що ж стосується ранніх археологічних культур, то М. Артамонов наприкінці 1960-их років змушений був відзначити, що, “незважаючи на більші успіхи в справі методологічного переозброєння й вивчення минулого своєї країни, радянська археологія не досягла вирішення питання про походження ранньослов'янської культури й не встановила етапів заселення слов'янами Східної Європи” [16, с. 62].

Монографія І. Ляпушкіна, видана наприкінці 1960-их років, являла собою природне завершення його багаторічної роботи з вивчення археологічних джерел періоду утворення Давньоруської держави. Вихідною позицією всієї етногенетичної концепції І. Ляпушкіна стало визнання східних слов'ян “гілкою однієї великої родини слов'янських народів, пов'язаною спільністю походження й мови”. Спробу розглядати східних слов'ян як особливу етнічну групу, що визначилася задовго до утворення Давньоруської держави, І. Ляпушкін вважає помилковою. Виділення східної слов'янської спільності він, слідом за лінгвістами, відносить тільки до кінця I тисячоліття н.е., коли, на його думку, почалося формування давньоруської (східнослов'янської) народності. Відносно історії формування найдавнішої слов'янської етнічної спільності І. Ляпушкін опинився на ще більш песимістичних позиціях, аніж М. Артамонов. “Майже нічого сказати про формування слов'янської етнічної групи в цілому, — писав він, — неясною залишається територія, на якій протікала їхня найдавніша історія” [17, с. 5]. Процес слов'янського розселення І. Ляпушкін волів реконструювати на основі письмових джерел. При цьому він звертається до літописного повідомлення про заселення Подніпров'я слов'янськими переселенцями, котрі вийшли з Подунав'я [17, с. 175]. Справді

слов'янськими вважав пам'ятники типу Корчак і думав, що вони заповнили не населені з кінця IV століття території на південь від Прип'яті й далі на захід до Карпат і Дунаю. Колонізація Східної Європи, яка проходила з південного заходу, сполучалася з колонізаційною хвилею, яка рухалася із заходу (радимичі та вятичі).

Етнічна консолідація слов'янських племен на території Східної Європи, утворення східнослов'янської гілки слов'янського етнічного масиву відбувається з VIII — першої половини IX століття, у період визрівання давньоруської державності. До цього періоду на всій території Східної Європи складається культурно-етнічна спільність, яка виявляється археологією, представлена пам'ятниками типу роменсько-боршевських. Опинившись на території Східної Європи, слов'яни потрапили в різноетнічне середовище, “і їх громадське життя, як це можна уявити за даними письмових і археологічних джерел, тісно перепліталось з життям навколишніх народів” [17, с. 175].

Таким чином, у радянській науці проблема східнослов'янського етногенезу вийшла з кола тем, розв'язуваних винятково на матеріалі малочислених письмових джерел і лінгвістичних даних. З кінця 1930-их років вона стала однією з провідних тем радянської археології. Бурхливий розвиток археологічних пошуків, особливо в післявоєнні роки, привів до створення міцної джерелознавчої бази. Безумовно, гальмуючу роль у розвитку даних про ранні етапи східнослов'янської етнічної історії зіграла яфетична теорія М. Марра. Продовження марристського схематизму на початку 1950-их років інтенсифікувало розроблення проблем східнослов'янського етногенезу, спричинило розширення археологічних робіт і завершилося відкриттям справді слов'янських пам'ятників. Вони досконально вивчалися, і на основі цих досліджень висувалися нові теорії для побудови етногенетичної системи слов'ян.

Примітки

1. Марр Н.Я. Яфетические зори на украинском хуторе // Избранные работы / Н.Я. Марр; Академия наук СССР, Государственная академия истории материальной культуры им. Н.Я. Марра. — Том V: Этно- и глоттогония Восточной Европы. — М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1935. — 668 с.
2. Советская историография Киевской Руси: монография / Институт истории (Москва); [А.В. Гадло, И.Я. Фроянов, В.В. Мавродин и др.; отв. ред. В.В. Мавродин]. — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. — 278, [1] с.
3. Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе / Ю.В. Готье. — М.-Л.: Госиздат, 1930. — 280 с.
4. Греков Б.Д. Киевская Русь: учебное пособие / Б.Д. Греков. — М.: Госполитиздат, 1953. — 568 с.
5. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории / Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1964. — 240 с.
6. Третьяков П.Н. Северовосточные славянские племена / П.Н. Третьяков // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1941. — №6.
7. Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности / П.Н. Третьяков. — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1970. — 186 с.
8. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья / Е.А. Горюнов. — Л.: Наука, 1981. — 135 с.
9. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян / В.В. Седов. — М.: Наука, 1979. — 156 с.
10. Седов В.В. Истоки славян / В.В. Седов // Родина. — 2001. — №1-2.
11. Русанова И.П. Славянские древности VI — VII вв.: Культура пражского типа / И.П. Русанова. — М.: Наука, 1976. — 216 с.: ил.
12. Мачинский Д.А. Территория славянской прародины в системе географического и

- историко-культурного членения Евразии в VIII в. до н.э. — IX в. н.э. / Д.А. Мачинский // Славяне. Этногенез и этническая история. Межвузовский сборник / Под ред. А.С. Герда, Г.С. Лебедева. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. — 177 с.
13. Щукин М.Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян / М.Б. Щукин // Славяне. Этногенез и этническая история. Межвузовский сборник / Под ред. А.С. Герда, Г.С. Лебедева. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. — 177 с.
 14. Петров В.П. Этногенез славян / В.П. Петров. — К.: Научная мысль, 1972. — 196 с.
 15. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян / Ф.П. Филин. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, Ленинград. отделение, 1962. — 294 с.
 16. Артамонов М.И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология / М.И. Артамонов // Проблемы всеобщей истории: Историографический сборник. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. — 180 с.
 17. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства / И.И. Ляпушкин // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1968. — №152.

А.П. Лахно

Советская историография проблемы происхождения племенных объединений между славян восточного типа

В статье анализируются научные труды советских историков относительно проблемы происхождения и эволюции восточнославянских племен и обобщается научный опыт ученых указанного периода.

Ключевые слова: *восточные славяне, племенные объединения, праотчизна, протославяне, советская историография, этническая история.*

О.Р. Lakhno

Soviet Historiography: Problems of Origin of Tribe Unions among the Slavs of Eastern Type

The scientific research papers of Soviet historians concerning the problems of East-Slavonic tribe origin and evolution are analyzed in the paper as well as scientists experience of indicated period is generalized.

Keywords: *East Slavs, tribe unions, proto-Fatherland, proto-Slavs, Soviet historiography, ethnic history.*

Надійшла до редакції 7 жовтня 2010 року

